

ФЕНОМЕН ПРАВА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Чепульченко Т.О. к.ю.н. НТУУ „КПІ”

В цій статті аналізуються різноманітні наукові погляди щодо розуміння права, розглядається його природа та призначення. Згідно з цим зауважується, що суспільне право сильніше від права юридичного.

А також розгляд права в контексті соціального регулювання як явища цивілізації й культури, як інституційного нормативного утворення, що має високу загальнолюдську цінність.

The article analyses different scientific views on the understanding of law, contemplates its nature and mission. It also underlines, that the natural law (justice) is more powerful than the judicial one (droit).

Для українського суспільства на етапі сучасних, демократичних перетворень феномен права, прав і свобод людини набуває ключового значення. Проблема права, його значення і ролі в житті людини і суспільства в цілому є однією з методологічних проблем юриспруденції. Різноманітні аспекти природи та сутності права перебували у центрі наукових пошуків таких вітчизняних та зарубіжних дослідників, як С.С. Алексєєв, В.Д. Бабкін, М.І. Козюбра, В.С. Нерсисянц, П.А. Оль, Н.М. Оніщенко, П.М. Рабінович, В. Селіванов та ін.

В умовах розбудови громадянського суспільства та правової держави, утвердження принципу верховенства права, розуміння категорії «право», його природи, сутності та призначення є програмно-визначальними для усього подальшого суспільного розвитку. Гострота проблеми є особливо очевидною з огляду на 70-річне тоталітарне минуле нашої країни та національну несамостійність упродовж кількох сторіч її історії. Сучасна Україна

перебуває в перехідному стані творення правових державних та суспільних інституцій. Адже стосунки всередині громадянського суспільства мають формуватися на основі усвідомлення невід'ємності і неспростовності природних прав людини, які виходять з теорії природного права. Суб'єктивне право, природні права людини завжди вищі, перші, оскільки мають «вести» за собою об'єктивне юридичне право. Саме на це має спиратися позитивне законодавство держави. Вони є запорукою ефективності усієї системи соціальних відносин.

Виходячи з окресленої актуальності зазначеної проблеми, метою даної статті є відшукування консенсусу у розумінні права на сучасному етапі шляхом з'ясування його природи та сутності.

Теоретичне осмислення визначення поняття права розглядалось багатьма науковцями протягом століть. Більш того, саме тепер ці дискусійні питання набрали значного актуального вигляду завдяки загостренню теоретичного протиставлення

між прихильниками різних типів праворозуміння. У цивілізованому суспільстві право являє собою форму суспільних відносин. Відповідно, сутність права розкривається через єдність трьох його принципів: право як формальна рівність, право як воля, право як справедливість.

Власне поняттю «право» передували поняття «вольності» та «привілеї». Деякі філософи навіть ототожнювали ці поняття. Однак на думку Дж. Холта, права є, можливо, ширшим поняттям ніж вольності, оскільки «правами» можна користуватись за звичаєм, у той час як «вольності» більше схожі на привілеї, котрі надаються.

За Цицероном, право і справедливість логічно пов'язані, й тільки ті, що відповідають закону природи, є справжнім правом. У словнику Даля справедливість обґрунтовується через поняття правди і правосуддя. Право повинне забезпечувати справедливість. Мова тут йде не про закон, а саме про право у філософському розумінні. Адже закон буває різний і застосування не правового закону обов'язково приводить до торжества несправедливості. Ще з давнини виникає уявлення, особливо яскраво виражене в концепціях природного права, про те, що право завжди справедливе, що тільки воно забезпечує справедливість суспільних відносин.

Категорія справедливості є однією з найдавніших підстав для визначення правового характеру закону. Традиція, започаткована ще Аристотелем та Фомаю Аквінським, згідно з якою «метою права є справедливість», не втрачає своїх позицій і

понині. Аристотель, зокрема, говорячи про справедливість, розумів при цьому два її аспекти: справедливість як юридична категорія і справедливість у розумінні рівноваги чи рівномірності. Справедливість як юридичну категорію Аристотель прирівнював до законності. Відповідно, порушення закону мислитель розглядав у якості першого виду несправедливості.

На сучасному етапі, коли уніфікаційні процеси в державі здійснюються насамперед на основі загальнолюдських принципів права, відбувається усвідомлення пріоритетності загальнолюдських цінностей, які мають характер принципів, сформульованих на рівні високого ступеня узагальнення. І серед таких принципів (цінностей), нарівні з принципами демократизму, юридичної (формальної) рівності, поваги і захисту основних прав людини, в літературі виділяється і принцип справедливості.

Справедливість завжди слугує благу людини. Цей принцип завжди зв'язаний з ідеями і вимогами природного права й об'єктивно пронизує зміст позитивного права сучасних демократичних держав, сприяючи утвердженню принципу верховенства права. У цьому сенсі право являє собою не що інше, як закріплену і реалізовану справедливість.

Становлення сучасних громадянських суспільств і розвиток демократичних правових систем, посилення і розвиток правового статусу особи дає змогу категорично стверджувати, що адресовані людині як суб'єкту права юридичні приписи і вимоги, які суперечать ідеям

свободи і справедливості, не можуть розглядатися як юридичні цінності.

Воля ж як прояв права у цивілізованому суспільстві є можливою лише в правовій формі. Ця форма дає єдиний масштаб і міру волі індивідів. Виходить, що воля індивіда не безмежна. Вона заздалегідь обмежена сферою дії права. Зате в межах цього правового поля суб'єкти права вільні в прояві своєї волі та здатні захистити себе від будь-якої сваволі.

I. Кант вважав природну свободу єдиним первісним правом, яке належить кожній людині від природи. Це природне право походить із розуму і обмежується розумом. А оскільки I. Кант вважав основою суспільного договору розум, істинна свобода не віддається цілком або частково, коли люди вступають в громадянське суспільство. Швидше люди віддають повністю дику, беззаконну свободу, щоб знайти свободу аж ніяк не меншу, залежну від законів. За I. Кантом, громадянський стан з погляду права засновано на таких апіорних принципах: 1) свобода кожного члена суспільства як людини; 2) рівність його з кожним іншим як підданого; 3) самостійність кожного члена спільноти як громадянина.

Ідея природних прав, яка базувалась на природному праві, що приписувалося Богові в середньовіччі та Розумові в XVII-XVIII ст., у кінці XVIII та протягом XIX ст. піддається філософським та політичним атакам. Так, I. Бентам, писав, що право є дитиною права; реальне право породжує реальні права, а уявне право, яким є

природне право – породжує уявні права. Природні права – це нонсенс.

Можна спостерігати, що історія філософсько-правової думки пронизана боротьбою двох протилежних типів праворозуміння – позитивістським і неопозитивістським.

Так, В.С. Нерсисянц розрізняючи поняття права та закону, існуючі види праворозуміння поєднав у такі два типи: легістський (за якого ототожнюються право і закон) та юридичний (де право і закон розрізняються).

Легістський тип праворозуміння яскраво ілюструють нормативістська та аналітична школи права, які виникли на основі ідей юридичного позитивізму.

Різновидами юридичного типу право розуміння вважають юридико-ліберальне право розуміння та ідею природного права.

Перший з них, позитивізм, як відомо, виник у 30–40 роках XIX ст. у зв'язку з обґрунтуванням формально-догматичної юриспруденції. Представлений у працях I. Бентама, Дж. Остіна, Г. Кельзена позитивізм заперечував зв'язок права та моралі, справедливість, утверджував домінуючу роль держави у праві, розглядав людину лише як істоту, здатну розуміти накази та необхідність їх примусового виконання.

I. Бентам та Дж. Остін критикували В. Блекстона – автора відомих «Коментарів до законів Англії», за змішування юриспруденції й етики. Не яким має бути право, а яке воно є – ось предмет юридичної науки, міркували вони. В іншому випадку дослідник грішитиме спекулятивними тлумаченнями, що відвертають його від

дійсного предмета наукового аналізу. Найголовніше, що справжнє «дієве» право постає як щось вторинне, що постійно відчуває свою неповноцінність і тому шукає якогось додаткового й авторитетнішого, ніж воно саме, обґрунтування. Вказані мислителі розподілили право і мораль ще на рівні теоретичного аналізу, що виправдано при вивченні розвиненої і стабільної системи законодавства, але зовсім не означає, що в реальному житті право й мораль існують окремо одне від одного.

Як справедливо пише філософ В.С. Соловйов, закон є обмеженим і замість досконалості вимагає мінімального ступеня морального стану, тому право у співвідношенні з моральністю є найнижчою межею, або певним мінімумом моральності, який є рівно для всіх обов'язковим.

Отже, пропонувалося шукати обґрунтування природи права не в природі людини, а в позитивному законодавстві.

Таке розуміння сутності права стало фундаментом радянської правової культури: «Право – це закон, сукупність правил поведінки, встановлених державною владою як владою панівного класу». Тому зрозуміло, що в юридичному світогляді наступних поколінь радянських науковців, особливо юристів до кінця 80-х років ХХ ст., переважала репресивна ідеологія.

Поступові зміни праворозуміння розпочалися після змін і доповнень до Конституції УРСР 1978 року, ухвалення Декларації про державний суверенітет УРСР 1990 року, Конституції України 1996 року. Ці правові акти зумовили масштабну трансформацію правової системи, яка

прагнула позбутися радянського юридичного позитивізму. Вагомий внесок у це зробили наукові праці теоретиків права, конституціоналістів, представників філософії, політології, соціології, психології. Вони, використовуючи дорадянський та зарубіжний досвід, пропагували необхідність повернення до гуманістичних цінностей права, нове бачення праворозуміння на ґрунті природної школи права, не відкидаючи при цьому й доцільності багатьох елементів позитивізму.

На відміну від останнього, природне право як напрям філософсько-правової думки з'явилося задовго до нього. Спочатку воно ґрунтувалося на звичаєвому праві, пізніше – на ідеях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля, які розглядали право під кутом зору соціокультурного феномену. Він має глибинні метафізичні основи абсолютного характеру – життя, особистість, свободу, гідність, які є незалежними від волі держави, а лише від Бога.

Природне право виступає як зразок, мета й критерій для оцінки позитивного права, законодавчої влади і держави. При цьому природне право розуміється як моральне (або релігійне) явище і споконвічно сприймається як абсолютна цінність.

Природне право є одним із основних відображень закону необхідної різномунітності в соціальній системі. Це право людини на життя і свободу впливає із самої біологічної сутності людини, належить їй за правом народження, тому його не можуть обмежувати чи відторгати ні

держава, ні суспільство, а тим паче приносити в жертву якимось політичним інтересам. Інакше кажучи, зміни природного права людини неможливі без зміни самої біологічної сутності „гомосапієнса”.

Уся соціальність людини є похідною від природного права. Природне право становить базу соціальної організації суспільства, і сама соціальна організація суспільства виникає як засіб забезпечення природного права людини. Тому будь-які замах на повноту її природного права в підсумку шкодять соціальній організації суспільства.

Так, прихильники природного права визначають, що саме за ним криється справжнє право, єдино справжнє, що ґрунтується на об'єктивній природі – природі Бога, людини, речей. Природне право втілює засади розумності, моральності та справедливості. Зокрема, саме природне право привнесло в закон положення, відповідно до якого людина визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України 1996 р.).

Позитивне право, в свою чергу, обумовлене, матеріальним і соціокультурним рівнем розвитку суспільства як приватних, так і державно-монопольних інтересів, зовнішній вираз яких виявляється у нормативно-правових актах, що приймаються та охороняються державою. Творцем такого права (законів) виступає держава завдяки своїй законотворчій діяльності.

Таким чином, до поняття природного права поряд з об'єктивними властивостями права включаються й різноманітні моральні (у тому числі й релігійні) характеристики. У

підсумку виникає симбіоз різних соціальних норм (правових, релігійних, моральних), що використовується як критерій для ціннісної оцінки позитивного права. За такого підходу природно-правова справедливість шукається не на формально-логічному, а на імпірико-фактичному рівні. Тому вона має не загальну, а відносну цінність.

До речі, концепція правової держави, як і ствердження принципу верховенства права, спирається також на теоретичне розмежування права і закону. Право істинне не тому, що воно записане в законі та існує в офіційній формі, а через свій зміст. Закони повинні бути правовими, містити правові норми, але насправді закони можуть бути і неправовими. З давніх часів у розумінні людей та в різних теоріях існує уявлення про справедливе природне право, яке передреє законіві. Одні вважають, що природне право походить від Бога або з природи людини, природи речей, інші – що воно міститься в об'єктивних дозаконотворчих і позаконотворчих суспільних відносинах. Легісти не визнають ніякого природного права і взагалі ніякого права поза законом. Вони визнають закон правом незалежно від того, як оцінюється його зміст з моральної, етичної, релігійної, теоретико-пізнавальної або якоїсь іншої позиції. Однак розмірковування про правову державу неможливі з позиції лише легістського праворозуміння.

Проблема права не може бути зведена суто до його якогось однозначного розуміння – чи то як сукупності правил поведінки, встановлених державою, чи то як природного, що відповідає природним

правам і потребам людини. Право юридичне має відповідати праву природному, і у такому випадку відбуватиметься їх ефективна функціональна взаємодія і можна буде говорити про існування правового закону, тобто такого, що відображає, передусім, природні права і потреби людей та не суперечить їм.

Закон буде правовим, якщо законодавець – представницький орган держави – адекватно відобразить волю народу. В іншому випадку закон, у тому числі і приписи Основного закону – Конституції, не є правовими і потребуватимуть відповідних змін.

Цій вимозі відповідає ч. 3 ст. 22 Конституції України, де встановлена пряма заборона антиправового закону. Аналогічною є норма ч. 1 ст. 64 Конституції України, відповідно до якої конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією.

Як справедливо підкреслює М.І. Козюбра, право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини, що становлять невід'ємний компонент права і не як безпосередній акт державної влади. Права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові начала; не відповідає загальновизнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини і громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо.

Отже, немає потреби перебільшувати значення нормативного юридичного

регулювання як ефективного інструмента втілення зразків моралі у діяльності та відносинах членів суспільства, оскільки не можна примусити людину до моральної поведінки. Моральна поведінка є плодом внутрішньої моральної культури, що проявляється у вчинках. Але можна і потрібно враховувати абсолютні моральні принципи у позитивних нормативних актах. Для цього позитивне право, щоб адекватно виконувати своє історичне призначення, не повинне суперечити моральним нормам, примушувати до аморальної поведінки чи дозволяти її.

У такому розумінні природне право не лише існує, але воно є набагато могутнішим за право юридичне. Природне право виникає саме по собі, і лише потім визнається законом чи стає юридичним. Але якщо закон і не відображає природного права, то від цього останнє не зникає із свідомості людей як право моральне, невід'ємне та невідчужуване ніякими державними законами.

І як справедливо констатує Л. Тихомиров, природне право, яке розуміється в розумному, широко науковому, а не вузько юридичному значенні, і яке породжене самою природою речей, не лише існує, а й є первісним за юридичне і саме породжує юридичне право.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боннер А.Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. - М.: Российское право, 1992. – С. 13.
2. Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти // Право України. – 2003. - № 7. – С. 24-29.
3. Оніщенко Н.М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: Монографія. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 266.
4. Кант И. О поговорке «может быть, это и верно в теории, но не годится для практики» // Кант И. Сочинения в 4-х т. – Т. 4. – Ч. 2 – М., 1969. С. 78-79.
5. Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. – М., 1999. – С. 3-4.
6. Музика І.В. Праворозуміння: основні сучасні типи та підходи // Правова держава. – 2007. – Вип. 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – С. 109-110.
7. Философия права: Учебник / Под ред. О. Г. Данильяна. – Х.: Прапор, 2005. – С. 289-290. Соболев А.С. Юридичний позитивізм і школа «природного права»: від протистояння до толерантності // Часопис Київського університету права. – 2006. - № 1. – С. 41-42.
8. Соловьев В.С. Право и нравственность // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990. – С. 98.
9. Антологія української юридичної думки. В 10 т. Том 9: Юридична наука радянської доби / Упор. В. Авер'янов та ін. – К.: Видавничий Дім «Юридична Книга», 2004. – С. 22.
10. Рябошапка Л. Природне право чи юридичний позитивізм? // Віче. – 2008. – <http://www.viche.info/journal/873/>.
11. Романчук О. Природне право і політичне волевиявлення народу // Львівська газета. – 12 вересня, 2007 року. – № 161 (231).
12. Львова О.Л. Природні права, релігія, закон: співвідношення на конституційному рівні // Конституційні засади державотворення і право творення в Україні: проблеми теорії і практики. Зб-к наук. ст. / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України 2007. – С. 66.
13. Львова О.Л. Ціннісні орієнтації у праві як фактор утвердження принципу верховенства права // Правова держава. – Вип. 18. – 2006. – С. 80-81.
14. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. - № 2 (33) - № 3 (34). – Х.: Право, 2003. – С. 92.
15. Тихомиров Л. Монархическая государственность / <http://apocalypse.orthodoxy.ru>.